

Bihar megye és a Hajdú kerület közigazgatási beosztásának története 1849-ig*

BIHAR MEGYE A KÖZÉPKORBAN

A magyarság betelepődését Biharba elsősorban a földrajzi tényezők: pl. mocsarak, árterek, sűrű erdőségek, hegyvidékek határozták meg, emellett szinte jelentéktelennek tűnik a honfoglaláskor itt talált szláv nyelvű népesség, amelynek csekély száma abból is látszik, hogy a XV. századra teljesen asszimilálódtak. A királyság megszervezésével érvényesült az az elv, hogy a lakatlanul maradt vidék az uralkodót illeti meg. Így alakult ki a hatalmas hegyvidéki részeket is magában foglaló bihari várispánság, s a korabeli források alapján a XII. századig kimutatható az ún. Keresköz (Kereskwz) ispánság is, amely a későbbiek folyamán beolvadt a bihari ispánság területébe, s később annak az egyik járása lett.¹ Bihar megye kialakulására már a XI. század közepétől van adat: ispánját több ízben is megnevezik oklevelek. Magát a várat (civitas Byhor), a határát, vagyis a megyéjét (confinium) is említik. Ugyanakkor a Bihar szó megye értelemben is megjelenik comitatus, provincia, parochia, territorium alakban, miközben előfordul a váradi comitatus, vagy provincia kifejezés is. A váradi egyházmegye hat főesperességéből kettő a tatárjárás előtt létesült, a többi viszont csak a XIII–XIV. század fordulóján, így az egyházi szervezet tagolódása nem érintette a világi szervezetet, az nem darabolódott fel, mivel a királyi vármegye már a XIII. század végén nemesi vármegyévé változott.² Ennek jele, hogy 1299 után a megyei kiadmányokat az ispán (később az alispán/ok) és a négy szolgabíró együtt hitelesítette.³

A XVI. SZÁZAD

Sajnos csak töredékesen állnak rendelkezésre középkori és kora újkori források, amelyek Bihar vármegye közigazgatási beosztásához adalékot nyújtanak, a fennmaradt iratok közül elsősorban a porta- és tizedösszeírásokat említhetjük, mert ezeket járasonként végezték.

Nemcsak megyei, hanem országos szinten is oly nagymértékű forráspusztulás ment végbe a XVI–XVII. század folyamán, hogy Bihar esetében csak 1552-ből maradt fenn olyan teljes adatsor, amely alapján rekonstruálni lehet a járásokat.⁴ Az összeírásban szerepel néhány olyan település, amely a megyehatár közelében feküdt, s hovatartozása nem volt

* E dolgozat a *Bihar vármegye és a Hajdú kerület közigazgatási beosztásának története 1849-ig* című tanulmány ártírt, rövidített változata. Megjelent: *Szálkai Tamás–Szikla Gergő–Szilágyi Ferenc: Bihar és Hajdú megye közigazgatási beosztásának története (1552–2013)*. (Régió kutatás 4.) Debrecen, 2014.

1 *Jakó Zsigmond: Bihar megye a török pusztítás előtt*. Budapest, 1940. 30.

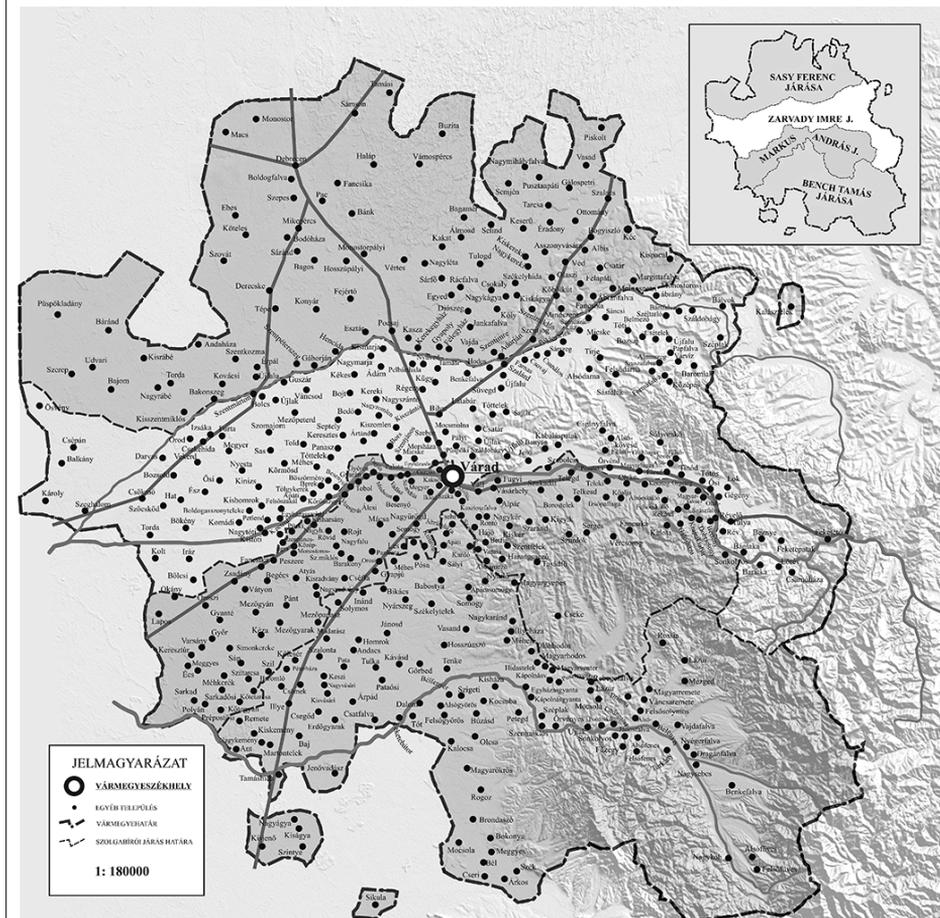
2 *Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Budapest, 1988. 475–479.

3 *Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Diplomatikai Levéltár 40257., 40859., 13871. stb.*

4 Hegyvidéki uradalmak esetében többször csak az uradalmi központ szerepel a falvak felsorolása nélkül (Belényes, Bél, Cséke, Feltót, Lakság, Margitta, Nagykaránd, Szalárd, Széplak). A conscriptio jellegéből adódóan nincsenek feltüntetve a báródsági kerület nemesi falvai. MNL Hajdú-Bihar Megyei Levéltára XV. 31/i. 1. tekercs. Conscriptio portarum. Com. Bih. 1552.; *Maksay Ferenc: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén*. Budapest, 1990. 191.

BIHAR VÁRMEGYE 1552

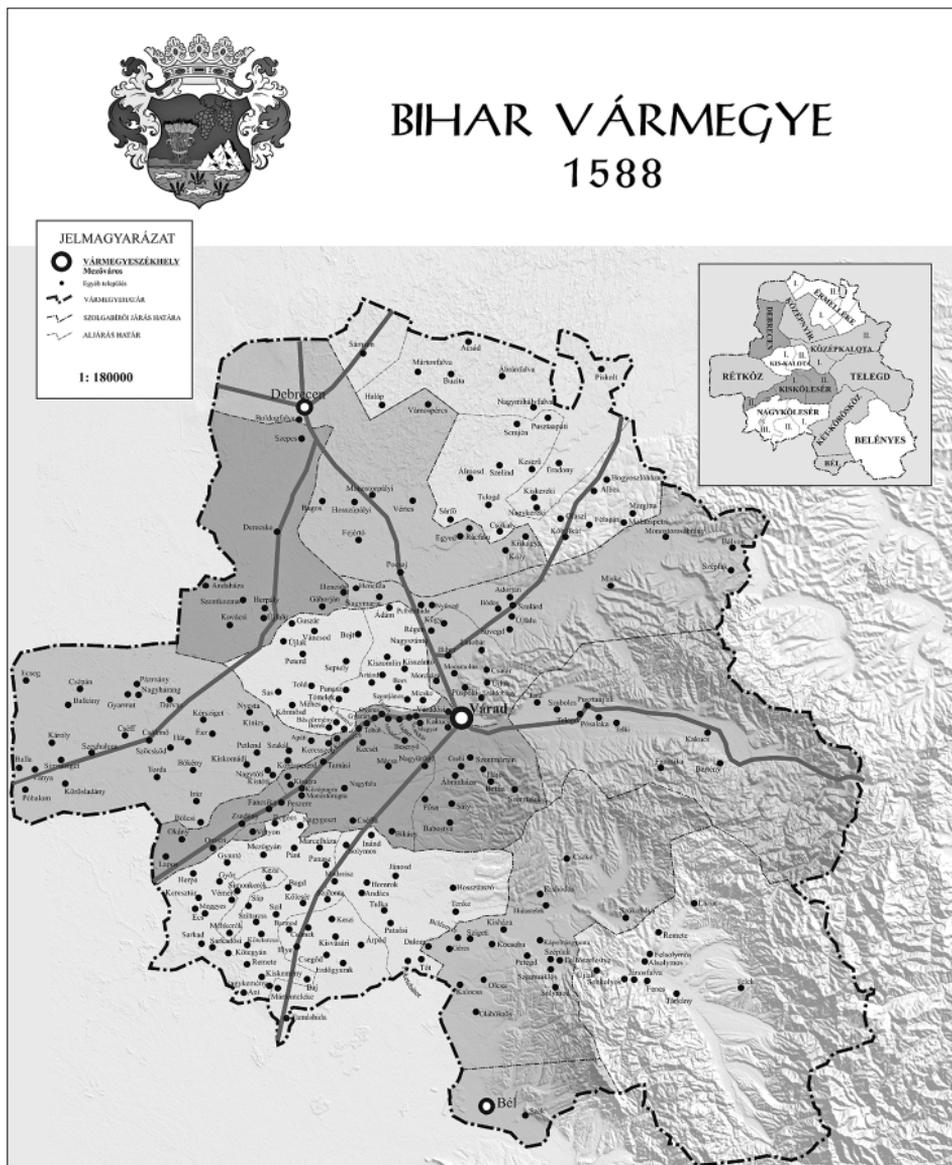

Bihar vármegye 1552-ben

egyértelmű. Ezek között kell megemlíteni Szabolcs felől Debrecen környékét, Szovátot, Vámospércset, Püspökladányt. Békés és Zaránd megyei helységeket, illetve egy-egy falut Heves, Közép- és Külső-Szolnok, Kraszna megyéből. Az összeírásban az egyes járásokat (districtus) a szolgabírók nevével jelölték, ami általános szokás volt évszázadokon át, mint pl. a szomszédos Szabolcs vármegyében.⁵ Az 1552. évi adatokat ábrázoló térképen látszik, hogy ekkor a járások nyugat-keleti irányban húzódtak.

5 Vö. a Szabolcs megyei összeírásokkal. MNL Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára. IV. A. 1. Fasc. 28. No. 8. 1610.

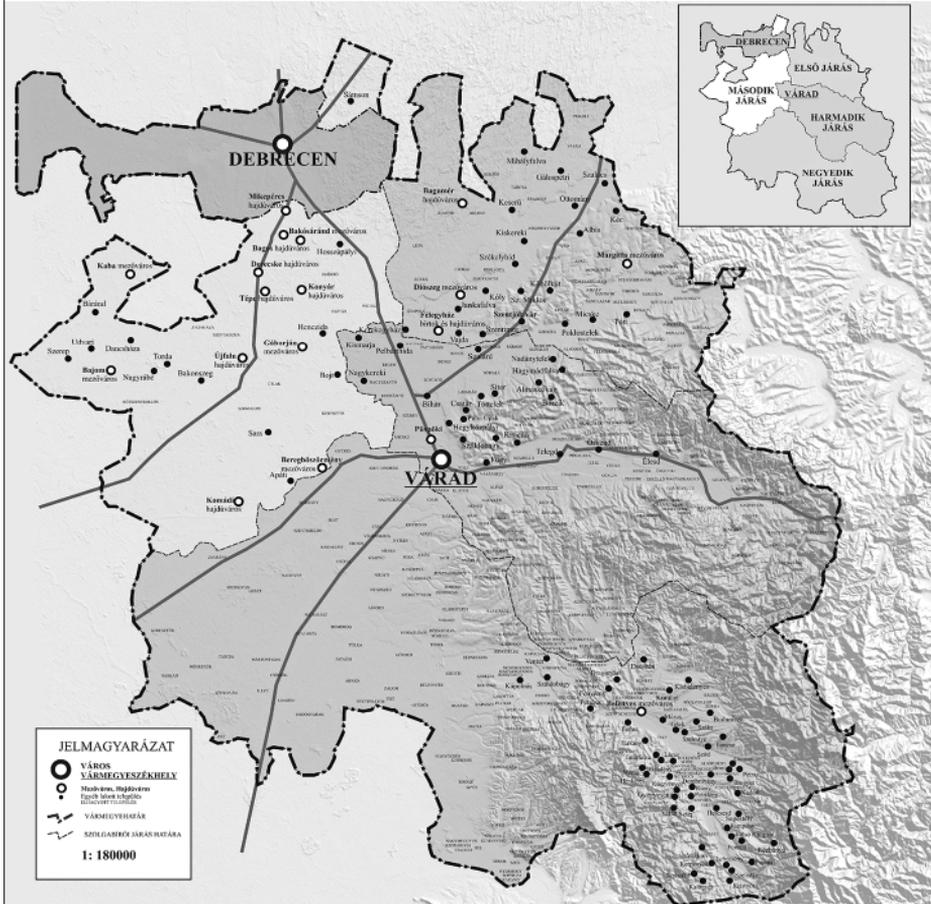
A megye területe négy tömbben, szinte sávszerűen egymás alatt elhelyezkedő közigazgatási egységre oszlott. Okleveles adatok alapján a középkori Biharban a lakosság több ütemben, földrajzilag elhatárolható területeken (ún. települési vidékek) jelent meg. Az 1552. évi összeírás jól mutatja, hogy több települési vidék alkotott együtt egy-egy járást. Az Érmellék–Középnyr–Cserhát vidék északon (Sasi Ferenc járása), délebbre a Rétköz, Sárrét és Kiskalota, valamint a Rézalja alkotta Szarvadi Ferenc járását, Márkus András hatáskörébe tartozott a Nagykeresér, a Mezőség és a Sebes-Körös–Hollód-patak közti terület,

Bihar vármegye 1588-ban

BIHAR VÁRMEGYE 1692

Bihar vármegye 1692-ben

míg Bencs Tamás a Béli-hegyvidék, a Fekete-Körös völgye, valamint a belényesi hegyvidék alkotta járást felügyelte.⁶

A XVI. század második feléből származó töredékes bihari dézsmajegyzékekből megállapítható, hogy ezekben az évtizedekben jelentős közigazgatási változás történt. Békés megye, Balkány, Csépany, Dévaványa, Ecseg, Füzesgyarmat, Károly, Nagyharang és Simasziget településeket kivéve, török hódoltsági területté vált, ezért a felsorolt falvakat Bihar

⁶ Jakó 1940. 29.

megyéhez csatolták. Az 1587–1588. évi⁷ – teljes megyére vonatkozó – adatsorokból kitűnik, hogy a korábbi négy járás (districtus) helyett az alábbiak jöttek létre: Közép-Kalota, Nagy-Kölesér, Kis-Kölesér, Kis-Kalota, Közép-Nyír, Debrecen, Érmelléke, Belényes, Tegled, valamint Két-Körösköz; amelyeket hatalmas területük miatt már ekkor is aljárásokra (pars) tagoltak.⁸

A XVI. század második felében az állandósuló török hadjáratok szembevethető pusztulást jeleznek: a Rétközben pl. 1587-ben még 34 települést írtak össze, amelyekből a néhány év alatt a többször is megismétlődő tatár hadjárat után mindössze egy maradt lakott hely. A megye déli részein pusztává váló területet később román telepések ülték meg, a Debrecentől délre eső részekben pedig létrejöttek a bihari „*kishajdú*” városok.

A XVII. SZÁZAD

Bihar vármegye XVII. századi közigazgatási viszonyait források hiányában nehéz rekonstruálni. A török hódoltság alá került vármegyék közül több másik törvényhatóság területén ülésezett, így pl. Várad eleste után Bihar megye közgyűléseit a somlyai várban tartotta.⁹ A három évtizedes török fennhatóságot követően, a megyeszékhely visszafoglalása után készült első, 1692. évi összeírásban számos olyan település pusztulását rögzítették, amelyek lakossága elmenekült: pl. Komádi lakosait Derecskén, Sass mezőváros népességét Kabán írták össze.

A XVI. századi közigazgatási szerkezet ekkorra teljes mértékben átalakult, már előrevetítette a XVIII. században kialakult beosztást. Az összeírást a legnépesebb településen kezdték meg, de csak az egyikben tüntették fel a szolgabíró lakhelyét, mégpedig Diószegen, így a szokásjog alapján ez lehetett a járás székhelye.¹⁰

A XVIII. SZÁZADTÓL 1849-IG

A XVIII. század elején – a Rákóczi Ferenc mozgalomát követő országgyűléseken – hozott törvények az országos szintű igazgatás újjászervezése mellett előrevetítették a megyék megújulását is. Így történt Biharban is, ahol a járási rendszerben is komolyabb változásokat eszközöltek, amelyek alapvetően meghatározták a közigazgatást a XIX. század közepéig. Ebből az időszakból már a vármegyei levéltárban is számos forrás (elsősorban adóösszeírás) maradt fent, ami alapján jól rekonstruálható a közigazgatási szerkezet. A hatósági feladatok ellátása során jelentkező nyomás enyhítésére, az 1720-as évektől kezdve a hatalmas területű Belényesi járást kettéosztották (Szalontaira és Belényesire).¹¹ Ekkorra állandósultak a járások nevei is: Sárréti, Érmelléki, Váradi, Belényesi és Szalontai.

A Váradi járás területén egy középkori gyökerekkel rendelkező sajátos közigazgatási egység alakult ki, a Báródsági nemes kerület, amelynek élén a korszakban a főkapitány állt. Területén négy alhadnagyi szék volt, külön tisztviselőkkel.¹²

7 MNL HBML XV. 31/i. 38. tekercs. Conscriptio decimarum. Com. Bih. 1583–1600.

8 N. Kiss István: 16. századi dézsmajegyzékek (Borsod, Heves, Bereg, Bihar és Közép-Szolnok megyék). Budapest, 1960. 650.

9 Steiner Gyula: A vármegyei közigazgatás múltja és jelene. Nyitra, 1908. 33.

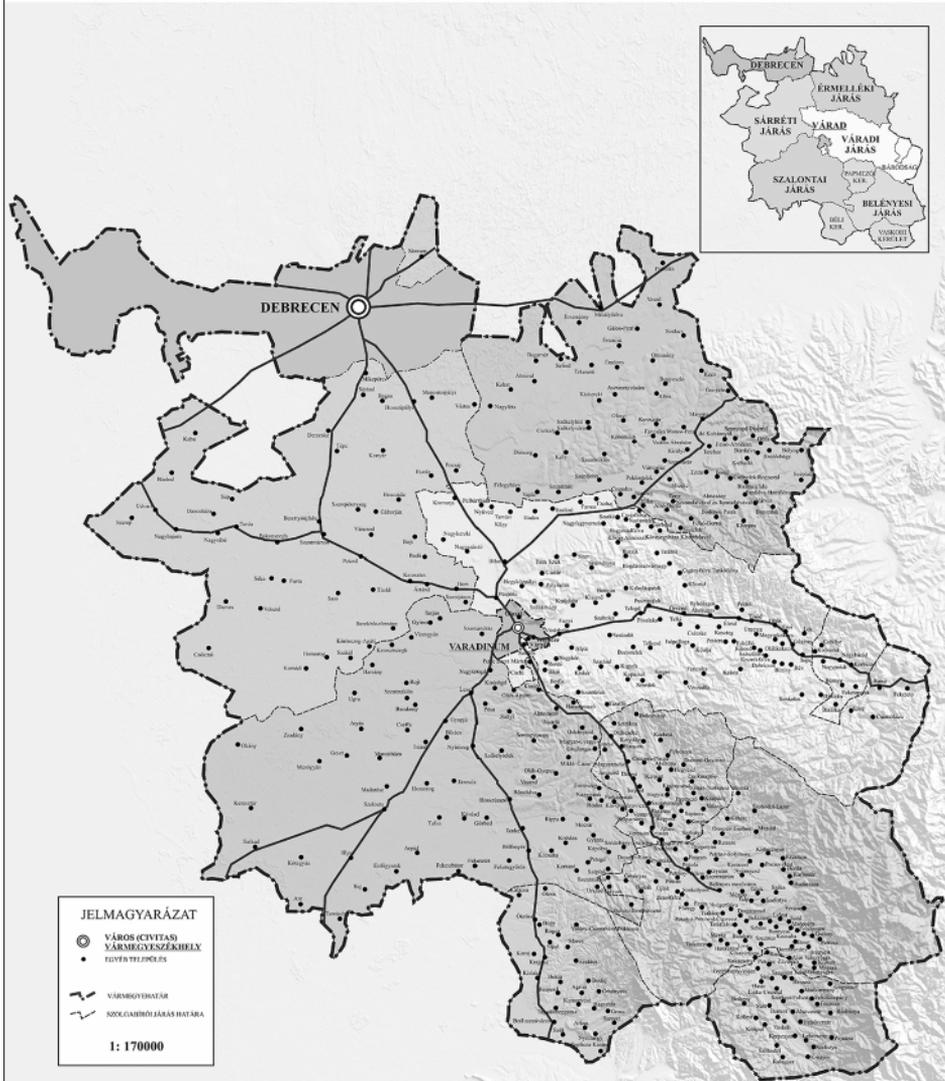
10 Fotómásolata MNL OL U 44. Közli Mezősi Károly: Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében (1692). Budapest, 1943.

11 MNL HBML IV. A. 4/b. 6. k.

12 Nyakas Miklós: Eltűnt iratok nyomában. Egy hajdanvolt kiváltságolt kerület a Báródság. Studia Oppidorum Hajdonicalium. Hajdúböszörmény, 2001. 16–20.

BIHAR VÁRMEGYE 1767

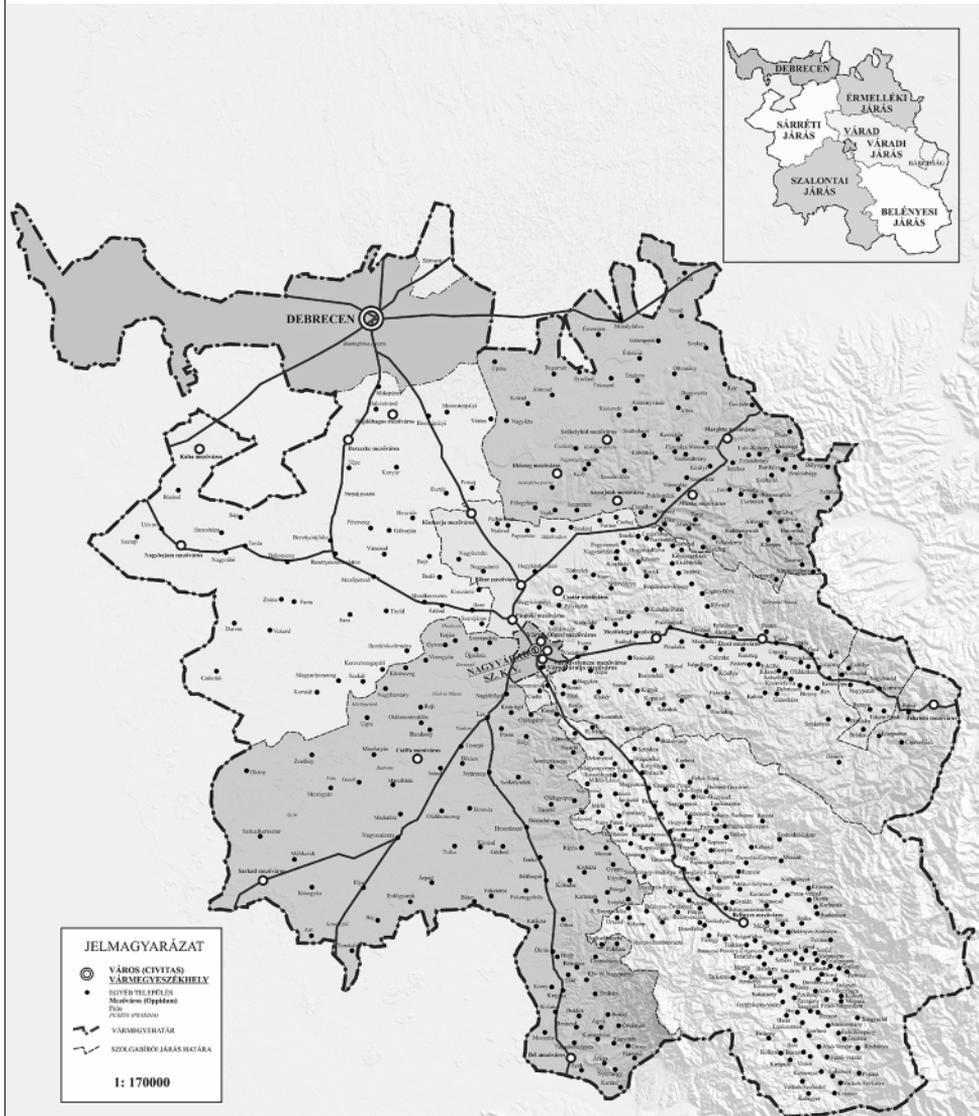

Bihar vármegye 1767-ben

Jelentősebb – ám csak néhány évig tartó változást – II. József közigazgatási reformja hozott. Ez alapján, 1785-ben a nemesi vármegyék helyett központilag irányított megyékből álló kerületi rendszer jött létre. Az országban a területileg második legnagyobb a Nagyvárad kerület volt, ami magában foglalta a korábbi Arad, Békés, Bihar, Csanád, Csongrád és

BIHAR VÁRMEGYE 1828

Bihar vármegye 1828-ban

Szabolcs megyéket. Összesen két szabad királyi város (Debrecen, Nagyvárad), 65 mezőváros, és 778 falu tartozott hozzá.¹³

A XIX. század első fele nem hozott jelentős változást, csupán kisebb területi módosítást rögzített az 1827. évi XXXIV. törvénycikk, amely kimondta, hogy „*Acsád helyiség Szabolcs vármegyébe, Mihályfalva községnek pedig mintegy ötödrésze, mely eddig Szabolcs vármegyében feküdt, Bihar vármegyébe kebeleztetett.*”¹⁴ A szabadságharc bukása után Biharban is katonai közigazgatást vezettek be, amit a Bach-rendszer váltott fel.

HAJDÚVÁROSOK, HAJDÚ KERÜLET 1848-IG

A Hajdú kerület létrejötte azért is érdekes, mert a hajdúvárosok viszonylag kései kialakulása és fejlődése egyedi utat járt be, területét pedig Szabolcs vármegyéből hasították ki, Hajdú vármegye megszervezéséig (1877) kiváltságolt kerületként működött.¹⁵

Szabolcsban a rovásadó összeírásokban a XVI. század közepén és a XVII. elején is sorzámmal különböztették meg a négy járást (processus primus, secundus, tertius, quartus), megadva a szolgabíró nevét is. A tizedjegyzékekben már a XVI. század közepén (a XVII. században is) négy földrajzi névvel nevezett (Nagykállói, Kisvárdai, Nádudvari és Dadai) járást említenek a források. A későbbi hajdúvárosok közül az 1549. évi tizedjegyzékekben az első (Dadai) járásban írták össze: Dorogot, Nánást, Pródot, a másodikban (Nádudvari): Vámospércset, Szoboszlót, Videt, Hadházat és Böszörményt. Az 1556. évi dézsmajegyzékben Böszörmény, Vid és Hadház a Kállói, Nánás és Polgár (részben) a Dadai, Szoboszló (és részben Polgár) a Nádudvari járásban került összeírásra.¹⁶

Köztudott, hogy a hajdútelepítések kezdete Bocskai István nevéhez fűződik. Forgách Zsigmond felső-magyarországi főkapitány 1613-ban adott ki a hajdúvárosok belső igazgatására vonatkozó utasítást. Kiváltságaikat a városok igyekeztek megtartani, s nem ismerték el Szabolcs vármegye fennhatóságát sem.¹⁷ Ezután egy olyan évszázad következett, amelyben a városok a közös céljaikat együttesen igyekeztek sikerre vinni, 1696-tól kerületi statútumokat hoztak, 1708-ból közös pecsétjüket is ismerjük.¹⁸ II. József közigazgatási reformja következtében a Hajdú kerületet mint ötödik járást Szabolcs vármegyéhez csatolták, amely a Nagyvárad kerület része lett.¹⁹ Végül törekvéseik eredményeképp a XVIII. század végén önálló törvényhatóságként vehettek részt az országgyűlésen, s vállalhattak szerepet a magyar reformmozgalomban. A Hajdú kerület belső felosztását alapvetően a városok közigazgatási határai szabták meg, járások csak a vármegye megszületését követően alakultak ki.

Szálkai Tamás

13 H. Balázs Éva: A nyolcvanas esztendőök dilemmája. Magyarország története. 4/2. Ember Győző–Heckenast Gusztáv főszerk. Budapest, 1989. 1084–1088.

14 Corpus Juris Hungarici–Magyar Törvénytár. CD-ROM. Pomogyi László szerk. Budapest, 2000. 1827. évi XXXIV. tc.

15 Nyakas Miklós: A Hajdúkerület kialakulása és korszakai. In Vármegyék és szabad kerületek. I–II. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei 27. Radics Kálmán szerk. Debrecen, 2001. 85.

16 MNL HBML XV. 31/i. 3. tekercs. Conscriptio portarum. Com. Szab. 1549. Közli Mező András: Szabolcs megye a XVI. század közepén. Szabolcs-Szatmári Szemle 1985. 4. sz. 72–106.; Balogh István: Szabolcs megye dézsmajegyzéke 1556-ból. In A Jósa András Múzeum Évkönyve I. (1958) 144–167.

17 MNL HBML IV. A. 502/h. 1. d. Fasc. VII. No. 58., MNL SzSzBML Acta pol. 1614. Fasc. 32. No. 49.

18 Nyakas Miklós: Hajdúkerületi statútumok 1696/98–1844. Studia Oppidorum Haidonicalium. Hajdúböszörmény, 2003; Szálkai Tamás: A hét hajdúváros címeres pecsétváltozata (1708). A hajdúk és a Hajdú kerület címeres kiváltságlevelei (1605, 1606, 1838). Csáky Imre szerk. Nyíregyháza, 2013. 59.

19 H. Balázs 1989. 1085–1088.